स्वामी रामानंद तिर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

अंतर्गत वाणिज्य विषयात पीएचडी प्राप्त करण्यासाठी संशोधन आराखडा

संशोधन आराखडा

नांदेड जिल्हयातील आर्थिक विकासात पर्यटन क्षेत्राचे योगदान

संशोधक

गर्जना बाबूराव गवारे

मार्गदर्शक

डॉ. बालाजी होकरणे,

सहयोगी प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग प्रमुख,

महाराष्ट्र उदयगिरी महाविद्यालय, उदगीर.

संशोधन केंद्र

हावगीस्वामी महाविद्यालय, उदगीर, जि. लातूर.

डिसेंबर—२०२४

नांदेड जिल्हयातील आर्थिक विकासात पर्यटन क्षेत्राचे योगदान

प्रस्तावना:

पर्यटनाचा आर्थिक वाढ आणि विकासावर सकारात्मक प्रभाव पडतो असे समजले जाते, विशेषत: जेथे सांस्कृतिक, धार्मिक किंवा ऐतिहासिक क्रियाकलाप प्रबळ असतात. धार्मिक किंवा ऐतिहासिक अशा दोन्ही पर्यटनावर मोठया प्रमाणावर अवलंबून असलेला असाच एक भाग म्हणजे महाराष्ट्रातील नांदे जिल्हा. हुजुर साहिब गुरूव्दारा म्हणून ओळखल्या जाणा—या शीख लोकांसाठी आणि जगभरातील पर्यटकांसाठी इतर अनेक स्मारकांसाठी हे एक महत्वाचे तीर्थस्थान देखील आहे. या प्रकारच्या पर्यटकांमुळे जिल्हयात भरपूर आर्थिक फायदा होतो, कारण ते हॉटेल, दुकाने आणि वाहतूक कंपन्या यासारख्या कंपन्यांमध्ये भरपूर पैसा खर्च करतात.

परंतु नांदेडच्या एकूण वाणिज्य पर्यटनाच्या सापेक्ष प्रमाणाकडे प्रायोगिकदृष्टया फारसे लक्ष दिले गेले नाही. धार्मिक आणि ऐतिहासिक स्थळांसह पुढील धोरणे आणि उद्दिष्टे निवडण्यासाठी राजकारणी आणि व्यावसायिक दोघांसाठी पर्यटनाच्या आर्थिक परिणामांचे ज्ञानपूर्ण विश्लेषन करने ही एक महत्वाची गरज आहे. या अभ्यासात जिल्हयाच्या व्यावसायिक वाढीसाठी पर्यटनाची भूमिका अभ्यासली जाईल आणि पर्यटनाच्रूा व्यवसायांवर होणारा परिणाम आणि वेगाने वाढणा—यज्ञ यज्ञ क्षेत्राच्या आर्थिक मूल्याला चालना देण्याच्या मार्गाचाही विचार केला जाईल.

हे संशोधन नांदेडच्या अर्थव्यवस्थेच्या वाढीसाठी आणि शाश्वत विकासाला चालना देण्यासाठी नोक—यांच्या निर्मितीमध्ये पर्यटनाने कसा हातभार लावला आहे याविषयी अंतर्दृष्टी आणण्याचा प्रयत्न केला आहे.

जगभरातील बहूतेक राज्यांच्या कमाईच्या स्थितित धार्मिक आणि पर्यटन महत्वाची भूमिका बजावते. सर्वात महत्वाचे म्हणजे ते आदरतिथ्य, किरकोळ आणि वाहतूक, मनोरंजन आणि इतर अनेक अशा विविध विभागांना इंधन देते ज्यामुळे महसूल, रोजगाराच्या संधी आणि पायाभूत गुंतवणुकीत वाढ होते. महाराष्ट्रातील नांदेड जिल्हयाचे उदाहरण घेता येईल जेथे संस्कृती आणि धर्म या कारणांमुळे असे पर्यटन अधिक फलदायी

ठरण्याची शक्यता आहे. हजूर साहिब गुरूव्दारा म्हणून प्रसिध्द असलेले, हे शहर शीख धर्माच्या पाच मध्यवर्ती लुगारांपैकी एक आहे आणि दरवर्षी लाखो भक्त येऊ शकतात. पुढे, नांदेडच्या पोर्टफोलिओमध्ये वारसा वास्तू, देवस्थान आणि पर्यटन मूल्याच्या खुणा आहेत.

<u>पर्यटनाची पार्श्वभूमी:</u>

महाराष्ट्रातील नांदेड जिल्हा हा आपला ऐतिहासिक आणि धार्मिक महत्वामुळे पर्यटकांना आकर्षित करतो. गोदावरी नदीच्या काठावर वसलेले हे शहर रामायण काळातले नंदीग्राम असल्याचे सांगितले जाते. श्री हजूरसाहिब सचखंड गुरूव्दारा हे शिखांचे दहावे गुरू गोविंद सिंह यांचे पावनस्थान आहे, तसेच महाराष्टातील साडेतीन शक्ती पीठांपैकी एक शक्तीपीठ असलेले श्रीक्षेत्र माहूरगड येथे रेणुका देवीचे सुंदर असे मंदिर तीर्थक्षेत्र असून येथे शारदीय नवरात्री उत्सवाला देशभरातून लाखो भाविक रेणुका देवीच्या चरणी माथा टेकवण्यासाठी येतात, तसेच होट्टल येथे सिध्देश्वर मंदिर व हेमाडपंती शिल्पकलेचे असे अदभूत व उत्कृष्ट असे मंदिर आहे. कंधार येथील प्राचीन किल्ला व सहस्त्रकुंड धबधबा अशा सर्व पर्यटन क्षेत्राच्या माहितीचा अभ्यास यामध्ये केला आहे.

धार्मिक, सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक स्थळे असलेल्या ठिकाणांसाठी प्रवास करणे किंवा भेट देणे हे जागतिक स्तरावर आर्थिक विकासाचे एक चालक आहे. अशा क्षेत्रांप्रमाणे, पर्यटनामुळे केवळ थेट प्राप्तीच होत नाही, तर अप्रत्यक्ष आर्थिक परिणामही निर्माण होतात, शेवटी स्थानिक अर्थव्यवस्थेच्या अनेक क्षेत्रांचे प्रमुख चालक बनतात. महाराष्टातील नादेंड जिल्हयाच्या अर्थव्यवस्थेत धार्मिक आणि ऐतिहासिक पर्यटनाचा वापर दिसून आला. हे शहर शिखांचे तीर्थक्षेत्र – हुजूर साहिब गुरूव्दारा आणि स्मारकांसाठी प्रसिध्द आहे आणि दरवर्षी लाखो पर्यटकांना आकर्षित करते. हॉटेल, जेवण, वाहतूक सेवा आणि वस्तूंची खरेदी यासारख्या सुविधांवर खर्च करून अशा पर्यटकांचा थेट परिणाम देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर होतो.

अभ्यास विषयाचे महत्व:

या संशोधनामुळे धोरणकर्ते तसेच व्यवसाय मालकांना पर्यटन आणि स्थानिक व्यापार संघटना यांच्यातील संबंध परिभाषित करण्यासाठी समजून घेण्यासाठी याचा फायदा होईल. आणि सध्याच्या संधी आणि आव्हानांच्या संदर्भात पर्यटनाचे अर्थशास्त्र सुधारता येईल. या संशोधनामुळे जिल्हयातील सांस्कृतिक आणि धार्मिक स्थळांचे जतन आणि विकास यासह दिर्घकालीन आर्थिक विकासासाठी आवश्यक असलेली नांदेडमधील पर्यटनाच्या शाश्वत विकासाची सर्वांगीण जाणीव होण्यास मदत होईल.

पर्यटन आणि स्थानिक आर्थिक वाढ यांच्यातील परस्पर संवादाचा विचार करून, हे संशोधन नांदेडमधील शाश्वत आर्थिक विकासासाठी धार्मिक आणि ऐतिहासिक पर्यटन क्षेत्रातील ज्ञान वाढवेल. विकासादरम्यान पर्यटनाचे फायदे आणि खर्चाचा सामना करणा—या नियोजक, पर्यटन कार्यालये आणि जमिनीवरील इतर कलाकारांसाठी देखील हे स्पष्ट धोरण प्रासंगिक असेल. अलीकडच्या काळात नांदेडमध्ये पर्यटनात सुधारणा होत असल्याने, विशेषत: धार्मिक सर्किटस आणि हेरिटेज साइटसाठी सरकारने केलेल्या दबावामुळे, हा अभ्यास संबंधितांना धोरणे आखण्यास मदत करेल, ज्यामुळे स्थानिक लोकांना पर्यटन क्षेत्राचा दीर्घकाळ फायदा होईल याची हमी देण्यात मदत होईल.

विषय निवडण्यामागील भूमिका:

नांदेड जिल्हयातील एकूण वाणिज्य व्यवसायासाठी धार्मिक आणि ऐतिहासिक पर्यटनाची भूमिका निश्चित करणे हा अभ्यासाचा उद्देश आहे. यामध्ये प्रामुख्याने स्थानिक व्यावसायिकांसाठी उत्पन मिळवणे, रोजगाराच्या नवनविन संधीची तरतूद आणि स्थानिक अर्थव्यवस्थेवर पर्यटन खर्चाचा प्रभाव यांचा समावेश असेल, शिवाय संशोधनात सुक्ष्म आणि लघु उद्योगांना पर्यटनाव्दारे कशी मदत होते आणि या कंपन्यांना पर्यटन क्षेत्राच्या एकुण सुधारणांमध्ये कोणत्या प्रकारच्या समस्या उदभवतात यांचा अभ्यास केला जाईल. संशोधन नांदेड जिल्हयातील वाणिज्य क्षेत्रातील पर्यटनाच्या टक्केवारीचे विश्लेषण करून या समस्येचे निराकरण करण्याचा प्रयत्न करते. या संबधित क्षेत्रांमध्ये पर्यटनाचा किफायतशीर उपयोग कसा होतो आणि

त्या प्रदेशातील व्यवसायांना पर्यटन क्षेत्रातून कसा फायदा होतो किंवा त्यांना बंद केले जाते याचे मूल्यांकन केले जाईल. तसेच संशोधन प्रश्नाचा एक भाग विषय देशातील पर्यटन विकासाच्या संभाव्यतेचे विश्लेषण आणि आर्थिक सुधारणा आणि उत्पन्न आणि रोजगार निर्मितीच्या संधी— विशेषत: प्रसिध्द पर्यटन स्थळांच्या आसपासच्या ग्रामीण जिल्हयांमध्ये संबंधित असेल.

नांदेड जिल्हयाचा आढावा:

नांदेड हा महाराष्ट्र राज्यातील एक प्रमुख जिल्हा आहे तसेच महाराष्ट्र राज्यातील दहावे सर्वात मोठे शहर असून भारतातील ७९ वे सर्वाधिक लोकसंख्या असलेले शहर आहे. त्याचे क्षेत्रफळ सुमारे १०,५४३ चौरस किमी एवढे आहे. नांदेड जिल्हयात १६ तालुके आहे. येथील शेतकरी प्राधान्याने कापूस, सोयाबीन, ज्वारी, बाजरी असे प्रमुख पिके घेतात. नांदेड जिल्हयाची स्थापना (स्वातंत्र्यानंतर) ०१ ऑगस्ट १९४७ साली झाली. या जिल्हयाची लोकसंख्या सुमारे ३५ लाख (स्त्रोत २०११ जनगणना) एवढी आहे. नांदेडच्या एकूण वाणिज्य क्षेत्राच्या संदर्भात निव्वळ आर्थिक फायदा स्पष्ट असतानाही, पर्यटनाने शहरासाठी नेमकी कोणती भूमिका बजावली आहे, त्यासाठी पुढील तपासाची गरज आहे. खराब पायाभूत सुविधा, हंगामी व्यवसाय आणि खराब विपणन धोरणांमुळे स्थानिक व्यवसाय ब—याच वेळा पर्यटन व्यवसायात जास्तीत जास्त वाढ करू शकत नाहीत. शिवाय, दिलेल्या प्रदेशात काही सुक्ष्म आणि मॅक्रो क्षेत्रे आहेत ज्यांना पर्यटन उत्पन्नाचा फायदा होतो, परंतु इतर क्षेत्रे आहेत जी मुख्यत: पर्यटन आवश्यकतांमुळे उदभवलेल्या स्पर्धात्मकतेमुळे एक आव्हान असू शकतात.

संशोधनाचा कालावधी:

नांदेड जिल्हयातील आर्थिक विकासात पर्यटन क्षेत्राचे योगदान या संशोधन अभ्यास विषयासाठी कालावधी हा २०२२ ते २०२७ घेण्यात आला आहे. संशोधनकार्य सखोल आणि व्यवस्थितरित्या करण्यासाठी हा कालावधी निवडला आहे.

संशोधनाचे उद्दिष्टे:

१) नांदेड जिल्हयातील पर्यटन क्षेत्राचा अभ्यास करणे.

२) नांदेड जिल्हयातील आर्थिक विकासात पर्यटनाचे योगदान.

३) नांदेड जिल्हयातील आर्थिक विकास व रोजगार निर्मितीमध्ये योगदानाचा अभ्यास.

४) पर्यटन क्षेत्रामुळे रोजगार संधी आणि स्थानिक समाजावर होणारा प्रभाव अभ्यासने.

५) नांदेड जिल्हयातील पर्यटनाच्या समस्यांचा अभ्यास करणे.

६) नांदेड जिल्हयातील आर्थिक विकासामध्ये पर्यटन क्षेत्राचे उपाय योजना सुचविणे.

संशोधनाचे गृहितके:

१) नांदेड जिल्हयातील एकूण वाणिज्य क्षेत्रात धार्मिक आणि ऐतिहासिक पर्यटनाचा मोठा वाटा आहे.

२) पर्यटनाचा स्थानिक व्यवसायांवर सकारात्मक परिणाम होतो, वाढीव विक्री, रोजगार निर्मिती आणि बाजार विस्ताराच्या रूपात आर्थिक लाभ मिळतो.

३) पर्यटन पायाभूत सुविधांचा विकास या प्रदेशातील स्थानिक व्यवसायांच्या वाढीशी संबंधित आहे.

संशोधन पध्दती:

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्रामुख्याने ज्या संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे ते पुढील प्रमाणे:—

१) **प्राथमिक पध्दत:**

प्राथमिक माहिती म्हणजे माहितीच्या मुळ स्त्रोतापासून प्राप्त केलेली माहिती होय यासाठी नांदेड जिल्हयातील सर्व पर्यटन क्षेत्राची निवड करण्यात आली आहे. निरिक्षण, मुलाखत, अनुसुची इत्यादी

प्राथमिक स्त्रोतांच्या साधनांचा वापर करून संख्याशास्त्राच्या सहाय्याने निष्कर्ष काढण्यात येईल.

<u>नमुना निवड:</u>

संशोधनासाठी नांदेड जिल्हयातील पर्यटन क्षेत्र असतील, जसे की जिल्हयातील व्यावसायिक—३००, पर्यटक—२०० व अधिकारी—५० अशा प्रकारे विभागणी करून प्रश्नावली व्दारे माहिती संकलित करून अभ्यास करून निष्कर्ष काढले जातील. गुरूव्दारा परिसर, बाजारपेठा, हॉटेल्स, लॉज, स्थानिक वाहतूक इत्यादी सारखे पर्यटन क्षेत्र असतील.

२) <u>व्दितीय पध्दत:</u>

व्दितीय माहितीसाठी २०२२ ते २०२७ हा कालावधी निवडला आहे. हा अभ्यास प्राथमिक आणि दुय्यम साधनांवर आधारित आहे. यामध्ये एम.टी.डी.सी. कार्यालयातील संकलित माहिती तसेच इतर प्रकाशित स्त्रोतांकडुन जसे नियतकालिके, मासिके, वृत्तपत्रे, संशोधन पर ग्रंथ आणि पुस्तके, जनरल वेबसाईटस इत्यादी दुय्यम साधने याचां वापर करण्यात येणार आहे.

<u>विश्लेषण तंत्र:</u>

संशोधन उद्दिष्टांची पूर्तता व गृहितकांची चाचणी करून सुस्पष्ट निष्कर्षा पर्यंत पोहचण्यासाठी खालील प्रमाणे विश्लेषन तंत्राचा वापर केला जाईल.

अ) उद्दिष्टांची पूर्तता: प्रकरण निहाय उद्दिष्टांची विभागणी करून सांख्यिकीय माहितीचे संकलन, वर्गीकरण व विश्लेषण केले जाईल आणि उद्दिष्टांची पूर्तता होते का ते तपासले जाईल.

ब) गृहितकांची चाचणी: गृहितकांच्या चाचणीसाठी काही सांख्यिकीय तंत्राचा वापर करण्यात येईल. महिला सशक्तीकरणाचे निर्धारके शोधुन त्यांचा महिलांच्या सर्वांगीण विकासावर होणारा परिणाम शोधला जाईल. यासाठी विविध सांख्यिकीय चाचण्यांचा आधार घेतला जाईल. तसेच बहुचल,प्रतिगमण, सहसंबंध इत्यादी साधने विश्लेषणासाठी वापरले जाईल.

संशोधनाची व्याप्ती:

प्रस्तुत संशोधनात नांदेड जिल्हयातील पर्यटनामुळे आर्थिक विकासात काय भूमिका बजावली आहे त्याचा अभ्यास करण्यात येणार आहे. या अभ्यासासाठी २०२२ ते २०२७ हा कालावधी निवडण्यात आला आहे. तसेच प्राथमिक माहिती गोळा करणे व त्याबद्दलची माहिती संग्रहित करणे. सदर अभ्यासातून निघालेला निष्कर्ष नांदेड जिल्हयास लागू असतील.

संशोधनाची मर्यादा:

नांदेड जिल्हयातील आर्थिक विकासात पर्यंत क्षेत्राचे योगदान या संशोधन अभ्यास पुर्ण करण्याच्या दृष्टीने विश्लेषणात्मक व सर्वेक्षणात्मक पध्दतीचा अवलंब केला जाईल. प्रस्तुत संशोधन केवळ २०२२ ते २०२७ या कालावधीसाठी मर्यादित आहेत.

प्रकरण रचना:

प्रकरण १ प्रस्तावना

पहिल्या प्रकरणामध्ये संशोधन विषयाला अनुसरून सविस्तर पार्श्वभूमी, संकल्पानांचे स्पष्टीकरण, महत्व,उद्दिष्टे, गृहितके, संशोधन पध्दत इत्यादीचा समावेश असेल. तसेच या प्रकरणाच्या दुस—या भागात संबंधित विविध पर्यटनांचा आढावा घेतला जाईल.

प्रकरण २ नांदेड जिल्हयाची पर्यटन आणि अर्थव्यवस्था

प्रकरण ३ साहित्याचे पुरावलोकन

प्रकरण ४ नांदेड जिल्हयाच्या आर्थिक विकासावर प्रभाव

प्रकरण ५ नांदेड जिल्हयात होणा—या पर्यटना समोरील समस्या

प्रकरण ६ निष्कर्ष आणि शिफारसी

- निष्कर्षांचा सारांश: वाणिज्य वाढवण्यात पर्यटनाच्या भूमिकेसह संशोधनातील प्रमुख निष्कर्षांचा सारांश.
- स्थानिक धोरणाचे परिणाम: पर्यटन क्षेत्राला आणखी वाढ करण्यासाठी नांदेडमधील स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि भागधारकांसाठी धोरणाच्या परिणामांची चर्चा.

या प्रकरणामध्ये प्रस्तुत संशोधनासाठी निवडलेल्या नांदेड जिल्हयातील पर्यटन क्षेत्रातल्या आर्थिक व सामाजिक सशक्तीकरणातील योगदान या विषयाला अनुसरून केलेल्या अभ्यासातून निघालेले निष्कर्ष स्पष्ट करण्यात येणार आहेत.

संदर्भ ग्रंथ सुची:

1. Bhatia, A. K. (2002). Tourism Development: Principles and Practices. Sterling Publishers, New Delhi.
2. Fletcher, J., Fyall, A., Gilbert, D., & Wanhill, S. (2017). Tourism: Principles and Practice. Pearson Education, London.
3. Dwyer, L., & Forsyth, P. (2006). International Handbook on the Economics of Tourism. Edward Elgar Publishing, Cheltenham.
4. Singh, S. (2004). Cultural Tourism in India. Rawat Publications, Jaipur.
5. Gupta, R. (2010). Religious Tourism in India: Growth and Development. Wisdom Press, New Delhi.
6. Shinde, V. D. (2015). Nanded: A Historical Perspective. Nanded Historical Society, Nanded.
7. Swarbrooke, J. (1999). Sustainable Tourism Management. CABI Publishing, Wallingford.
8. Page, S. (2019). Tourism Management. Routledge, London.
9. Lickorish, L. J., & Jenkins, C. L. (1997). An Introduction to Tourism. Butterworth-Heinemann, Oxford.
10. Robinson, M., & Picard, D. (2006). Tourism and Cultural Change. Channel View Publications, Bristol.
11. Kothari, C. R. (2004). Research Methodology: Methods and Techniques. New Age

    International Publishers, New Delhi.
12. Subramanian, K. R. (1964). Sacred Places in India. Ministry of Information and

    Broadcasting, New Delhi.
13. World Tourism Organization (WTO). (2021). Tourism Highlights: Edition

2021.UNWTO, Madrid.

14. Ministry of Tourism, India. (2023). Incredible India: Annual Report. Ministry of Tourism,

Government of India, New Delhi.

मार्गदर्शक   संशोधक

डॉ.बालाजी शिवराज होकरणे   गर्जना बाबूराव गवारे

सहयोगी प्राध्यापक

महाराष्ट्र उदयगिरी महाविद्यालय, लातूर